

A mitológia boldog ráismerés, hogyan vagyunk egyedül

Magyar Zoltán–Németh Gyula–P. Szathmáry István:
*Bestiarium Hungaricum. Csodás lények és teremtmények
a magyar néphagyományban.* Bp., Cser Kiadó, 2023. 251 old.

Van egy téma, amely évszázadok irodalom- és kultúrtörténete során újra meg újra visszaköszön a magyar értelmiség körében. Az elveszett magyar őseposz megtalálása, a teljes mitológiánk kirajzolása többek között Arany Jánost is foglalkoztatta. A magaskultúrában újra és újra megfogalmazódott az igény, hogy ha nem találjuk, akkor írjuk meg saját őseposzunkat, eredetmitoszunkat, de az erre irányuló próbálkozások rendre kudarcba fulladtak vagy csak részben voltak eredményesek. Mindközben a népi hiedelemvilágban aktívan „tevékenykedett” a prikulics, a vérmedve, a lidérc vagy éppenséggel a boszorkányokat segítő kígyó. A néprajztudományban pedig a 19. század végére nyilvánvalóvá lett, hogy ha nem is lesz magyar *Kalevalánk*, de érdemes foglalkoznunk a magyar néphagyományban szereplő mitikus állatok, lények, mágikus erővel rendelkező emberek világával. A 2023-ban megjelent *Bestiarium Hungaricum. Csodás lények és teremtmények a magyar néphagyományban* címet viselő mű enciklopédikus jellegű: a magyar mitológia emblematisz lényeit mutatja be. A Magyar Zoltán néprajzkutató által írt ismertetések értékes információkat tárnak elénk a magyar hiedelemvilágról,

és ezekhez a szöveges tájékoztatókhoz járulnak két kiváló képzőművész munkái, Németh Gyula digitális illusztrációi, valamint P. Szathmáry István linómetszetei. A könyv így a hiteles néprajzi szövegek és a vizuális művészetek szimbiózisa révén varázsolja el az olvasót.

A bestiárium több évszázados műfaja a való világ és a mitológia létező és fiktív teremtményeiről ad leírást, úgy, hogy közben a bemutatott lények írásos és képi magyarázata mellett keresztény eszmeiségű erkölcsi történeteket is felvonultat, mintegy példázatokká bővítve a leírásokat. A műfaj kialakulása a korai keresztény időkre tehető, amikor az emberek szörnyekről, különböző természetfeletti lényekről alkotott véleménye merőben eltért napjaink asszociációitól. Az első, a keresztény kultúrkörben is elterjedt szörnyeket bemutató enciklopédikus jellegű bestiárium, a *Physiologus* néven ismert összeállítás Kr. u. a 2–3. század táján született görög nyelven. Ez a mű negyven állatot, fát és drágakövet ismertet, és azt is megindokolja, hogy ezek miként és miért fejeznek ki erkölcsi-teológiai tanításokat.

A nagy tekintéllyel rendelkező Szent Ágoston egyházatya, filozófus és püspök azt állította, hogy mivel a szörnyek is isteni

Kovács Karola (2001) – magiszteri hallgató, Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, kovacskarola2020@gmail.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-2-19>

teremtények, így ők is szépek. Ugyanakkor meglátta a *Physiologus* allegorikus jellegét, és felhívta a figyelmet arra, hogy amikor a szent könyv részletekbe menően, szinte fölöslegesen mutatja be a köveket, állatokat, növényeket, akkor vallásos metaforikus jelentéseket kell ezen jellemzők mellé társítani, vagyis a képzelet szörnyeinek szerepe lehet a Szentírás értelmezésében. Umberto Eco *A rótság története* című könyvében (Bp., Európa Könyvkiadó, 2007.) kifejti, hogy a Szent Ágoston-i eszmeiség hatására és az értelmezést elősegítve, Európa-szerte megjelennek és elterjednek a teremtett dolgok általános allegorikus jelentéseinek leírásai, a moralizáló bestiáriumok, s legyen szó valós vagy fiktív lényekről, mindig társítanak hozzájuk keresztény erkölcsi tanításokat is. (uo. 114. old).

A *Physiologus* akkora hatást tett az antikvitásra és a középkorra, hogy később nemcsak számtalan tovább bővített bestiárium, lapidárium és herbárium született, hanem más területeken is meghatározták, sőt cselekvővé tették az emberi képzeletet az irodalomtól a kalandos utazások leírásáig. A bestiárium műfajának képi megjelenítései erősen hatottak az éppen kialakuló keresztény ikonográfiára is – elég, ha csak a Szent György-ábrázolásokra gondolunk, ahol a sárkány megannyi formában, de mégis egységes attribútumokkal jelképezi az sátáni jelenlétet, de végül (az üdvtörténetnek megfelelően) a Jó, Szent György, mindig legyőzi a *Roszzat*.

A mágikus lények jelenléte tehát kultúrtörténetileg mélyen megalapozott, és számtalan helyen találkozhatunk velük napjainkban is. Emblematikus erdélyi példa a magyargyerőmonostori református templom oldalán található dombormű, amelyen egy ún. *madárleány* látható a két kígyóval, de nemesi családok címerében is igen gyakran találkozhatunk annak a történetnek az emlékével, hogy a család egyik őse megmenti a király életét a rátámadó

vérmedvétől (lásd például a Kálnoky, a Mattyasovszky, a Liponuk stb. családok címeréi), nem is beszélve a griff heraldikai jelentőségéről. A kortárs irodalomban és vizuális művészetekben, a számítógépes játékokban és a filmanimációkban is minduntalan találkozunk újonnan kreált hiedelemlényekkel, amelyek a maguk módján táplálkoznak, visszacsatolnak és új perspektívába helyezik az évszázados emlékezetet.

Magyar Zoltán korábban az *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* címet viselő négykötetes monográfiájában (*Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus*. I–IV. Bp., Kairosz Kiadó, 2021.) adott átfogó képet az Erdélyben fellelhető néphit és hagyományvilág történeteiről. A szakszerű típus- és motívumindexszel ellátott munka minden bizonnyal alapjául szolgált a most megjelent könyvnek, azonban a *Bestiarium Hungaricum* számos példát hoz az egész magyar nyelvterületről, nemcsak Erdélyből. Ugyanakkor bár a műfajjelölő cím egy olyan műre utal, amely főként állatokat mutat be, a szerzők kibővítették a *bestiárium* szó eredeti jelentését, hogy más mitikus lények, például mágikus erejű emberek is szerephez jussanak a munkájukban, így alkotva meg egy nemzeti mitológiaként is értelmezhető képzetrendszert.

A könyv négy típusba sorolva ismereti a hiedelemlényeket. Az első fejezet a mitikus állatokat taglalja: a közismertebb csodaszarvas-, turul-, griff-, sárkányalakok mellett megismerhetjük a tó ökrét, az óriásharcsát vagy éppen a víziborjút is. Utóbbi az egész Kárpát-medencében ismert ténylegesen is létező állat, amelyet a néphagyomány természetfeletti tulajdonságokkal ruházott fel. A víziborjút általában a kárpáti vagy alpesi göte és a foltos szalamandra keveredésével azonosítják, melyek vízközelben élnek és harapásuk halálosan mérgező. Egy erdélyi történet szerint egy nő az állat megölt, megszáritott és porrá zúzott

hamvával süített süteményt vitt a haragosának, aki azt nem ette meg azonnal, megfélelkezett róla, és a meleg hatására három nap múlva víziborjúk sokasága kelt ki a süteményből. A víziborjú az emberi testbe kerülve is kikelhet, és ha ez megtörténik, akkor felemészti az ember minden belső szervét, továbbá a Dél-Erdélyben képzetek szerint hangjának fülsiketítő hatása van, ha megölik.

A könyv második, egyben legterjedelmesebb fejezete a tágabb értelemben vett mítikus lényekről szól. A lidérc, a betegségedémon, a törpe, az óriás, a tündér és megannyi más lény démonikus jelleget hordoz magában. Az egyetlen vámpírszerű lénye a magyar néphitnek a *nora* nevet viseli, amely a lidérchez hasonló nyomódemón. Ez a hiedelem lény számos alakváltozatban, szellemszerű lényként, állati vagy akár emberi alakban is megjelenhet, és az emberek mellét szívja. Sok helyen úgy ismert, mint aki vérrrel is táplálkozik, a közkeletű vámpír némiképp szelídebb megjelenése, és kiváló példája annak, ahogyan egy idegen eredetű hagyomány hogyan épül be a magyar hiedelemvilágba.

A harmadik fejezetben az átváltozó lények, a farkasember és a prikulics kerülnek bemutatásra. A farkasember napjaink populáris kultúrájában nagyon népszerű, de érdemes megjegyezni, hogy alakja antik görög múltra tekint vissza, a magyar folklórhoz pedig feltehetőleg szláv közvetítéssel épült be. Elsőként boszorkányperek szövegeiben találunk róla említést, és számos leírás megerősíti az átváltozó vagy épp a félig ember, félig farkas mivoltát, aki az utcákon kóborolva embervérre szomjazik. Az erdélyi farkasemberképzet sajátos alakja a prikulics, egy többnyire társadalmi perifériára szorult személy, aki időről időre kutyává változik. Néha emberre is támad, de leginkább kutyákkal verekszik addig, amíg vért nem lát. Át- és visszaváltozásának feltételei közé tartozik például,

hogy „kecskebukát vet”, valamilyen menyiségű vért ont, vagy épp elárulja magát a fogai között látható ruhadarabbal, amit korábban tépett ki az áldozata ruhájából.

Az utolsó fejezet a mágikus erejű emberekről szól: boszorkányról, halottlátóról, táltosról, garabonciásról és az ártó „mesterségek” tudósairól. A boszorkány olyan központi hiedelemalak, aki gyakran viszszaaközön gonosz mesefiguraként is a tündérmesékben. A boszorkány hiedelemkör ma ismert szemantikai modelljét nagyban meghatározták a boszorkányperek, amelyek tájainkon a 16. század második felétől a 18. század végéig tartottak. A boszorkány mint hiedelem lény elsődlegesen a paraszti és mezővárosi társadalomban élő ártó szándékú ember alakjában fordul elő, néha azonban az átváltozás képessége által démonikus lényként is szerepel. Az európai hiedelemvilágban is egyedülálló, hogy a magyar néphitben kiemelkedően magas a természetfeletti tudással és képességgel rendelkező emberekről szóló történetek aránya, s ezek szereplői többnyire boszorkányok tetteiről szólnak. A boszorkány fő tevékenysége az állatok megrontása (pl. a tehén tejének elvétele), szinte bármilyen eszközön tud repülni, és a templomban onnan lehet megismerni őket, hogy a szarvuk miatt amint belépnek az ajtón, el kell, hogy fordítsák a fejüket. Számos olyan földrajzi helyet ismerünk, amelyek boszorkánymulatságok helyszínéül híressé váltak, ilyen például a budai Gellért-hegy.

A kötet elején általános ismertető olvashatunk a bestiárium műfajáról, jelentőségéről, illetve a magyar hiedelemvilág összetettségéről. Ez a tudományos igényű megírt szöveg a könyv végén található több tíz oldalnyi irodalomjegyzékre alapoz, amely széleskörű tájékoztatást nyújt a témában. A könyv egyes részei után *Mesék és hiedelem szövegek* cím alatt mondákat, folklórgyűjtéseket, valós előfordulásukba helyezett folklórszövegeket olvashatunk,

amelyek a hiedelemlények általános leírásait hitelesítik és ezek számára élő kontextust teremtenek.

A kötet megszületése a két grafikus szerző ötlete volt, akik külön-külön keresték meg a kiadót elképzeléseikkel. Többnyire külföldi megkeresések inspirálták mind Németh Gyulát, mind P. Szathmáry Istvánt arra, hogy feldolgozzák a magyar néphit különleges lényeit is. Két teljesen különböző stílusban ábrázolták az egyéni képzletekben gazdagon, az általános néprajzi leírásokban viszont csak homályosan körvonalazható teremtményeket, és könyvillusztrációikkal feloldották azt a szövegközpontú megközelítést, amelyet a magyar folklorisztika a hiedelemlények ábrázolása során meghonosított. Így született meg a vizuális és az írás médiumainak metszéspontján ez a kötet, amely egészségében véve nemcsak igényes tudományos munka, hanem egyben műalkotás is. A szintetizáló jellegű összeállítást értékmenetként is felfoghatjuk, hiszen napjainkban a könyvben bemutatott 31 hiedelemlény már nincs jelen a paraszti vagy városi népi és populáris kultúrában. Táltos lóhoz, kísértet-höz, vagy épp égitestfaló lényekhez hasonló teremtmények abban a formájukban, ahogyan

ebben a könyvben olvashatunk róluk, nem valószínű, hogy újra megjelennek a 21. századi ember képzetében. Az viszont egészen bizonyos, hogy valamilyen lények, képzetek folyamatosan születnek bennünk, hiszen bármilyen korban éljen is az ember, az ismeretlennel való megküzdés igénye mindig jellemző lesz rá, és ennek következtében a megküzdés különböző stratégiái is mindig kialakulnak. A 20. századig egy viszonylag egységes hiedelemvilág szolgált biztos magyarázatként a boszorkányoknak és más hiedelemlényeknek tulajdonított ártásokra (például amikor egy gazdának hirtelen elpusztult egy-egy haszonállata), és a társadalomból kiszorult személyek devianciáját is meg lehetett magyarázni a prikulics tevékenységével. A kötetben felvonultatott hiedelemlények a sok évszázadon át különféle hatásoknak kitett magyar népi kultúra jellegzetes leképeződései, amelyek az egész emberiség kulturális örökségével állnak kapcsolatban. Ezek a régi múltból származó képzetek ma is üzennek nekünk, hiszen a mitológia mindig boldog ráismerés arra, hogy nem vagyunk egyedül.

KOVÁCS KAROLA